

Гене́за предикатів *водити* та *слідити* за умов концептуальної спеціалізації*Роботу виконано на кафедрі прикладної лінгвістики ВНУ ім. Лесі Українки*

Статтю присвячено аналізу семантичної деривації предикатів *водити* та *слідити*. Показано, що утворення вторинних значень цих дієслів відбулося внаслідок переосмислення вихідних концептуальних структур, надання їм іншого культурного сенсу.

Ключові слова: семантична деривація, лексичне значення, образний предикат, концепт.

Жуйкова М. В. Генезис предикатов *водит* та *следит* в условиях концептуальной специализации.

Стаття посвящена аналізу семантической деривации предикатов *водит* и *следит*. Показано, что формирование вторичных значений этих глаголов стало возможным в результате переосмысления исходных концептуальных структур, придания им иного культурного значения.

Ключевые слова: семантическая деривация, лексическое значение, образный предикат, концепт.

Zhujkova M. V. Genesis of Predicates *Vodyty* ('to Lead') and *Slidyty* ('to Follow') under Condition of Conceptual Specification. The article is devoted to the analysis of semantic derivation of predicates *vodyty* ('to lead') and *slidyty* ('to follow'). The investigation shows that the appearance of the secondary meanings of these verbs was caused by reinterpretation of the initial conceptual structures as well as by giving them different cultural sense.

Key words: semantic derivation, lexical meaning, figurative predicate, concept.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначилися бурхливим розвитком когнітології та підвищенням інтересу дослідників різних спеціальностей до устрою людських ментальних структур, які кодуєть всі форми знання людини про світ і забезпечують уміння орієнтуватися та виживати в ньому. Цілком зрозуміло, що зміна наукової парадигми заторкнула передусім дослідження лексичної та прагматичної семантики, оскільки лексичне значення тої чи тої мовної одиниці напряму залежить від змісту відповідної структури знань – концепту певного типу. На перший план у сучасних дослідженнях лексичної семантики дедалі частіше виходять проблеми, пов'язані з виявленням й осмисленням тих когнітивних процедур, унаслідок яких утворилася лексема чи ідіома. Зараз стає дедалі очевиднішим, що поряд із такими типовими процесами внутрішньослівної деривації, як метафора та метонімія, є чимало інших, які охоплюють кількісно незначні групи лексики. Зокрема, ми вже зазначали, що зміни в семантиці предиката можуть спричинитися не перенесенням номінації на нову ситуацію, а частковим чи повним переосмисленням вихідної концептуальної структури, наданням їй іншого культурного сенсу. Тому ми називаємо це явище семантичною трансформацією на основі концептуальної спеціалізації. У наших попередніх статтях, спеціально присвячених цьому механізму вторинної номінації, розглянуто еволюцію предикатів *знайти*, *вивести*, *стягнути*, *вкрати*, *обернутися*, *перекинутися* [1–3].

Актуальність дослідження зумовлена постійним інтересом фахівців до процесів внутрішньослівної деривації (зокрема у предикатній лексики) та до вмотивованості цих процесів історичними змінами в концептосфері.

Мета статті – аналіз механізму, який спричинив появу в російського предиката *водит* значення 'доглядати', а також розвиток значення 'стежити' в українського дієслова *слідити* та його російського відповідника.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Звернімося до діахронної семантики предиката *слідити* (рос. *следит*). Дієслова, які належать до дериваційного гнізда з коренем *слід-*, здатні виражати широкий спектр різноманітних змістів – від пересування в просторі до майнових стосунків (пор. *наслідувати* 'успадкувати'). Розвиток семантики лексем у цьому гнізді, виявлення мотиваційних зв'язків і переходів між значеннями становить значний науковий інтерес, проте в цій статті ми обмежимося лише предикатом *слідити* й розглянемо два його значення. Перше значення – *слідити* – 'рухатися, ходити за кимось услід' – у сучасних

східнослов'янських мовах майже вийшло з ужитку, а друге – *слідити* – ‘стежити за кимось або чимось’ – активно вживається, особливо в російській мові (у сучасній українській мові предикат *слідити* заступило слово *слідкувати*, дериват демінутива від *слід* – *слідок*).

Дієслово *слідити* утворене від слова *слід* у його відносно пізньому значенні – ‘відбиток ноги, який залишає на землі людина чи тварина при пересуванні’. Однак *слідити* означає не лише ‘залишати сліди’¹, а й ‘пересуватися у просторі, орієнтуючися по чийхось слідах, рухатися за кимось’. У “Словаре Академии Российской” дієслово *следитъ* пояснюється так: “по следам идти, искать чего. *Следитъ зверя*” [САР² 5, 242]. Див. також у В. Даля: “*следитъ кого*, идти по следам, искать или преследовать по приметам или каким-либо признакам пути” [Даль 4, 227]. Цікаво, що мовознавець використовує предикат *следитъ* і для тлумачення слова *ходить*: “...*ходитъ по чьим стопам*, следитъ за кем” [Даль 4, 555]. У цьому значенні предикат має дві форми керування: *следитъ кого/что* і *следитъ за кем/чем*.

Ментальний образ ситуації, яка позначається словом *слідити I*, включає двох учасників, які пересуваються в просторі в одному напрямку, але на певній відстані один від одного. Важливо, що перший учасник (перший у тому сенсі, що він раніше опиняється в певній точці простору) не бачить другого, а другий бачить першого і/або його сліди. Підкреслимо, що ментальний образ не обов’язково включає в себе цільовий компонент (“другий учасник йде за першим для того, щоб...”), однак він не суперечить іншим компонентам ментального образу й у деяких ситуаціях може бути актуалізований. У В. Даля цільовий компонент уведено в тлумачення слова *следитъ* (“искать или преследовать”), що, очевидно, відбиває особливості вживання цього слова в розмовному мовленні XIX ст.

Наводимо деякі контексти з дієсловом *слідити I* (зауважуємо: в українській мові можуть паралельно вживатися і *слідити*, і *слідкувати*, однак друге є більш частотним).

*Но зло, назначене судьбою,
Сл и д и т и м е скр и з ь за тобою,
Не утечеш за сто мор и в* (І. Котляревський. Енеїда);

Голодна лисиця, побачивши в полі мужика, котрий їхав на санях з поклажею, почала за ним сл и д к у в а т ь. <...> *Лисиця наздогнала мужика, понюхала в сани і почула носом, що він рибу везе. Як лис учив вовка діставати рибу* [КТ 55];

Мы убавили шаги и идем тише – и он тише; мы опять прибавим шагу – и он опять шибче подходит и вот-вот в самый наш след врезается;

Толковать больше нечего: мы явственно поняли, что это подмёт [грабитель. – М. Ж.] *на сл е д и т , и следит как есть с самой гостиницы* (Н. Лесков. Грабёж).

Наводимо також уживання результативного предиката *ўслідуюаці* в тексті обрядової (весільної) пісні, записаної в Білорусі на початку XIX ст.:

*Учора з вячора
Перапёлка зляцела.
Мы сягодня светам
Перапёлчыным следам;
Гдзе мы яё ў сл я д у е м ,
Там мы заначуем* [Чач.-Тыш. 219].

Розпізнати в наведених контекстах ситуації пересування в просторі допомагають ужиті в них інші слова із семантикою руху: *утечеш*, *наздогнала*, *підходить*. Ту саму референцію і зміст має український сталий вираз *ходити в слід* (*слід у слід, слідом*):

Він так тішиться, що має зайчика, вовчика та й медведюка, що вони так граються, а його ані на крок не спускають з очей, все за ним ходять сл і д у сл і д [Кольб. 89].

¹ Це значення збереглося в українській мові й дотепер. Найкраще воно виявляється в предиката наслідити – ‘наносити ногами бруду’.

Отже, предикат *слідити* (*слідкувати*) позначає переміщення двох учасників ситуації в певному порядку: один за другим. Водночас у референтних ситуаціях може бути присутній і цільовий компонент: другий учасник має певну мету, задля якої і рухається слідом за першим (лисиця хоче щось уполовати та з'їсти, злодій – украсти цінні речі тощо). Наявність мети передбачає постійний контроль за об'єктом, за характером і напрямком його руху; саме тому суб'єкт намагається весь час тримати об'єкт у полі зору. Отож для значної частини ситуацій переміщення по чийось слідах виявляється релевантним і компонент 'спостереження за тим, хто рухається попереду'. Включення цього компонента до семантичної структури предиката *слідити 1* ще не створює його нового значення, оскільки в його змісті продовжує домінувати сема 'переміщення', а компонент 'спостереження' лише її доповнює, наприклад, в І. Котляревського: *Пустивсь Еней сліди ти Турна і дума з ока не спустить*, де предикат *слідити* актуалізує зміст 'рух', а супутній до нього зміст 'спостереження' підкреслює вираз *з ока не спустити*.

Нове значення предиката *слідити* виникло тоді, коли компонент 'переміщення за об'єктом' послабився чи зник цілком. Першим кроком в цьому напрямку стали вживання дієслова *слідити* на позначення таких ситуацій, у яких суб'єкт не змінює свого положення в просторі, не рухається слідом за об'єктом, але постійно тримає його в полі зору, тобто *не спускає з очей*. Для називання таких ситуацій використовується вираз *слідити очима* (*оком*), рос. *следит глазами*:

Максим тривожними очима слідив зріст води (І. Франко. Захар Беркут);

Ребёнком там, в мечтанье одиноком,

Прибою моря часто я внимал

Или следил за ним веселым оком,

Когда в грозу катил за валом вал... (А. К. Толстой. Царь Борис).

Для цих ситуацій характерна статична позиція спостерігача й динамічний стан об'єкта; основою поведінки суб'єкта є споглядання, а не рух. Зрозуміло, що людина знаходить в реальній дійсності чимало цікавих ситуацій, достойних спостереження, але ті, що позначаються предикатом *слідити*, мають важливу особливість: це ситуації динамічні, у яких відбуваються певні зміни в об'єкті. Людині важливо зафіксувати ці зміни або перехід до нового стану. Проте в таких ситуаціях далеко не завжди є компонент 'переміщення об'єкта в просторі'. Тому цей компонент поступово пересувається на периферію ментального образу, стає необов'язковим, а в його центрі опиняється зміст 'спостереження за предметом, фіксація змін, які з ним відбуваються', тобто поведінка суб'єкта дії. Отже, об'єкт спостереження зберігає як релевантну лише одну ознаку: динамічність. Неможливо слідкувати за цілком незмінним, нерухомим об'єктом, таким, наприклад, як стіл, будинок, скеля, натомість ми слідкуємо за чийось виразом обличчя, водоспадом, рибками в акваріумі, хмарами на небі, екраном телевізора тощо.

Існування цих обмежень щодо вживання предиката *слідити 2* пояснюється його генетичним зв'язком із предикатом *слідити 1*, який співвідноситься тільки із ситуаціями переміщення в просторі. Ми бачили, що він означає буквально 'рухатися за кимсь, по слідах, залишених певною істотою'. Це й диктує звучення кола об'єктів при предикаті *слідити 2*.

Отже, еволюція предиката *слідити* спрямована від значення 'йти за кимось' до значення 'спостерігати за кимось'. Останній зміст у латентному вигляді присутній у ментальному образі ситуацій переміщення суб'єкта за об'єктом, по його слідах, оскільки рух такого типу передбачає і контроль за місцезнаходженням об'єкта. Актуалізації в ментальній структурі компонента 'спостереження' сприяє та обставина, що суб'єктом при предикаті *слідити 1* виступає передусім істота, частіше – людина, здатна концентрувати свою увагу на певних, виділених фрагментах своєї перцептивної зони. Це приводить до того, що з предикатом *слідити* починають співвідноситися й інші ситуації, у яких вже не виділяється як облігаторний компонент переміщення суб'єкта у просторі (*слідити очима*). Однак у структурі модифікованого таким чином концепту зберігається і не втрачає своєї релевантності компонент 'зміни в стані об'єкта', який може бути виділений у багатьох референтних ситуаціях. Реструктуризація концепту зрештою приводить до того, що утворюється мовна одиниця з новим значенням, тобто лексема *слідити 2*.

Проаналізуємо російське дієслово *водит*, у семантиці якого відбулися подібні зміни.

Російський предикат *водит*, як і українське *водити*, буквально означає 'помагати чи примушувати йти, скеровувати рух кого або чого'. Історичні дані російської мови засвідчують, що в деяких

контекстах, коли йдеться про тварини чи рослини, слово *водить* (*водити*) означало ‘тримати, вирощувати’.

Так, наприкінці XVII ст. було зафіксовано російську приказку *Животина водить не разиня рот ходить* [Сим. 183], варіант *Скотинку водить – не разиня рот ходить*. У тексті “Домостроя”, твору XVI ст., знаходимо сполучення *водити гуси и утки и куры, водити животина всякая*: “...а гуси и утки и куры кто дома водит, и толко у воды ино скормит лете ничем, а на год з запасом з даровым...” [Домостр. 114]. Пор. синтагму, подану в словнику В. Даля: “*водить птицу* – разводить, держать, плодить” [Даль 1, 223], а також паремію *Не рука Макару телят водить* [ПРН 2, 122].

У поєднанні з іменниками *скотина*, *скот* предикат *водить* уживається і в сучасному російському діалектному мовленні, див. [СРНГ 4, 337], а також такий контекст:

Отчасти утешало лишь одно: деревня наша не то, что раньше, в ней теперь редко кто скотину водит (Рязанские ведомости. – 2004. – Март).

Із XVII ст. фіксуються і такі сполучення, у яких російське дієслово *водити* поєднується з іменниками-фітонімами. Так, в одному старовинному лікарському порадику вміщено текст під назвою “*О хмелю(,) как хмель водити*” [Бул. 27]. У “Домострої” вжито й вираз “*огород и сад как водить*” [Домостр. 116]. Пор. сучасне діалектне *водить* ‘вирощувати (овощи, фрукти)’ (*Он помидоры водит*. Свердлов.) [СРНГ 4, 337].

Подальше розширення референційних властивостей дієслова *водити* привело до появи в російській мові сполучень *водить детей* (старе керування *водить дети*) та *водить дом, хозяйство*. Знаходимо їх у пареміях й інших фольклорних текстах:

Одно взять – либо дети водить, либо деньги копить [Сим. 191];

Двои дети водит однемь досадить [Сим. 181];

Ни девка, ни вдова, ни замужняя жена: детей водит, людей питают, дары Богу приносит (пчела) [ПРН 2, 398];

Повела его красная девица, своего нареченного мужа, в подвалы глубокие, отперла большой сундук, железом окованный, и говорит: “Забирай себе золота, сколько снести можешь, чтоб было чем жить – не прожить, было бы на что хоззяство водить!” [Ск. Аф. 2, 122].

Зазвичай, подібні зміни в лексичному значенні, коли дієслово руху виходить за межі свого семантичного поля, відбуваються в префіксальних дериватів і бувають спричинені впливом афіксальної морфемі, пор. дієслова *разводить*, *знайти*, *провести* (час), *провести* (‘підманути’), *завести* (собаку), рос. *относиться* тощо. Проте дієслово *водить* змінило своє значення в умовах, які не можна пов’язати з впливом префіксальної семантики. Розвинувши нове значення ‘доглядати, тримати, керувати’, давньоруське *водити* почало сполучатися з префіксом *роз-*. Префіксальний дериват *разводить* (про домашню худобу, птахів, рослини) активно вживається в сучасних українській, російській та білоруській мовах. Пор. також російські композити *домовод*, *домоводка*, *домоводство*, *животновод*, *скотовод* тощо, де дієслівний компонент утратив семантику руху, переміщення в просторі. Крім того, значення ‘доглядати, пильнувати’ в російській та українській мовах набув предикат *вести* (*вести господарство*, *дім*), наприклад, російська приказка *Дом в е с т и , не бородой (не вожжей) трясти* [Даль 1, 223].

Щоб знайти відповідь на питання, які саме чинники призвели до розвитку нового значення, треба виявити ту вихідну референційну ситуацію, у межах якої відбувся семантичний перехід, переосмислення предиката *водити*. Цілком вірогідно, що нове значення розвинулося в цього дієслова в словосполученнях із назвами пташенят (*водити курчат*, *гусят*, *качат*). Суб’єктом дії є курка, гуска чи качка, у якої щойно вилупилися пташенята і яка *водить* їх за собою, наприклад, пряме вживання дієслова *водить* у відомій українській народній пісні:

Як служив же я у пана

Та й першеє літо та й літо –

Заслужив я у пана

Курочку за літо.

А та курка-чубатурка

По садочку ходить та й ходить,

Курчаточок водить та й водить.

Ця ситуація виявилася вельми релевантною для традиційної народної свідомості й отримала спеціальне культурне осмислення, адже водити курчат – це не просто вказувати їм напрям руху, а доглядати, годувати, піклуватися про них, оберігати від небезпеки тощо. Унаслідок цього осмислення предикат *водити* семантично змінився, збагатившись новими, неспостережуваними ознаками. Дієслово *водити* із новим значенням ‘доглядати істоту, забезпечувати її ріст, піклуватися про неї’ було перенесено на інші референційні ситуації, такі як розведення тварин і рослин, догляд за дітьми, домашнім господарством.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Як свідчить мовний матеріал, базове значення дієслів *водити* та *слідити* зазнало змін, викликаних виокремленням із масиву референтних ситуацій одної, особливої, котра наділена певними спеціалізованими рисами. Ознаки спеціалізованих ситуацій стають настільки важливими, домінуючими для культурної свідомості, що спричиняють і реструктуризацію вихідних концептуальних ознак, і привнесення нових. До семантичної структури дієслова потрапляють додаткові риси абстрактної природи, джерелом яких є осмислення дії в цільових чи результативних параметрах. Механізм, про який ідеться, діє в межах предикатів із конкретною семантикою, яким на концептуальному рівні відповідає певний ментальний образ з чуттєвими компонентами. Семантична еволюція аналізованого типу заторкує дієслова двох класів: такі, що позначають певну обрядову чи магічну дію (*присягати, вивести, постригтися, цілувати хрест, перекинутися*), і такі, що стосуються звичайних побутових ситуацій без спеціального семіотичного осмислення (*слідити, знайти, стягнути, вкрати, водити*).

Подальші дослідження у сфері семантичної деривації могли б бути спрямовані на виявлення інших нетипових процесів, які спричиняють семантичну еволюцію предикатної лексики.

Скорочення джерел

- Булс. – Буслаев Ф. И. О народной поэзии в древнерусской литературе: Речь, произнесенная в торжественном собрании импер. Моск. ун-та 12 янв. 1859 г. – М. : [б. и.], 1859. – 51 с. + 32 с. приложений.
- Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. – М. : [б. и.], 1955.
- Домостр. – Домострой / изд. подгот. В. В. Колесов, В. В. Рождественская. – СПб. : Наука, 1994. – 399 с.
- Кольб. – Кольберг Оскар. Казки Покуття. – Ужгород : Карпати, 1990. – 327 с.
- КТ – Казки про тварин. – К. : Наук. думка, 1979. – 574 с.
- ПРН – Даль В. И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа : сборник : в 2-х т. – СПб. : Литера – “ВИАН”, 1997.
- САР² – Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный : в 6-ти ч. – СПб. : [б. и.], 1806–1822.
- Сим. – Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII–XIX столетий / собр. и подгот. к печати Павел Симони. I–II : сб. отд. рус. яз. и словесности Импер. Акад. наук. – Т. LXVI. – № 7. – СПб. : [б. и.], 1899. – С. 1–216.
- Ск. Аф. – Народные русские сказки А. Н. Афанасьева : в 3-х т. – М. : Наука, 1984–1986.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров / отв. ред. Ф. П. Филин, Ф. П. Сороколетов. – Л. : Наука, 1965. – Вып. 1.
- Чач.-Тыш. – Фальклор у записях Яна Чачота і братоу Тышкевічаў. – Мн. : Беларуская навука, 1997. – 342 с.

Література

1. Жуйкова М. В. Смыслообразование и культурная мотивация / М. В. Жуйкова // Мурзинские чтения: Динамика языка в синхронии и диахронии : материалы Межвуз. науч. конф., посвящ. 20-летию кафедры общ. и славян. языковедения Перм. ун-та. – Пермь : [б. и.], 2002. – С. 81–85.
2. Жуйкова М. В. Про один механізм творення предикатних значень: стягнути, вкрати / М. В. Жуйкова // Проблеми славянознавства : сб. науч. ст. и материалов. – Вып. 6. – Брянск : Изд-во БГУ, 2004. – С. 247–254.
3. Жуйкова М. В. Семантична деривація предикатів як наслідок концептуальної спеціалізації / М. В. Жуйкова // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер.: Філол. науки : Мовознавство. – № 16. – 2009. – С. 126–130.

Статтю подано до редколегії
22.12.2010 р.